

Філософські, історичні, методологічні, організаційні та загально-теоретичні проблеми держави і права

Жукевич І. В.

Співвідношення явних та неявних принципів права із системою принципів права

УДК 340.11

Явні принципи права – закріплені в праві основоположні засади, керівні ідеї, які визначають особливості виникнення, розвитку і функціонування права, які в основному знаходять своє вираження в писаних джерелах права, зокрема, в нормативно-правових актах. Натомість, неявні принципи права – це основоположні засади, керівні ідеї, які незакріплені в писаних джерелах права, проте виражаються в правовосвідомості та юридичній практиці. Оскільки явні та неявні принципи права недостатньо відомі юридичній науці, слід визначити їхнє місце в системі класифікації принципів права сучасної юридичної науки.

На підставі проведених класифікацій принципів права слід визначити співвідношення явних та неявних принципів права із системою принципів права, показати особливості явних та неявних принципів права, які відрізняють їх від інших груп принципів права, висвітлити сучасні підходи до класифікації принципів права.

Проблематикою принципів права зацікавились А. Барак, В. Белих, Ж. –Л. Бертельс, Д. Вінницький, Д. Галліган, О. Коваль, А. Колодій, С. Лисенков, Р. Лівшиц, Н. Мішина, В. Нікітінський, О. Орловський, О. Петришин, Л.Петрова, П. Рабінович, С.Рабінович, О. Скакун, Є. Скурко, В.Ткаченко, Ф. Хайек, М.Цвік, С. Шевчук та інші.

У правовій науці склалися доволі різні підходи до класифікації принципів права. Більшість вчених-теоретиків виділяють в основному загальноправові, міжгалузеві, галузеві та принципи правових інститутів. Так, П. М. Рабінович виділяє наступні види принципів права: 1) загальнолюдські (основоположні), 2) типологічні, 3) конкретно-історичні (загальні, галузеві, міжгалузеві) [14,с. 120]. О. Ф. Скакун у свою чергу виділяє загальнолюдські (цивілізаційні) принципи права та принципи національної системи права, які за сферою дії поділяються на: а) загально-правові (загальногалузеві), міжгалузеві, галузеві, підгалузеві, інституційні [16,с. 244].

М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, О. В. Петришин проводять класифікацію принципів права за такими підставами: 1) за формою нормативного вираження такі, що закріплені в міжнародних та внутрішньодержавних деклараціях, конституціях і поточному законодавстві; 2) за сферою дії: а) загальноправові, б) міжгалузеві, в) галузеві та г) принципи правових інститутів; 3) за змістом: а) загально-соціальні (економічні, політичні та ін.) і б) спеціально-соціальні [6, с. 194].

Не слід ототожнювати явні та неявні принципи права із загально-правовими, міжгалузевими, галузевими та принципами правових інститутів. Переважна більшість загально-правових принципів права є явними, оскільки знайшли своє першочергове вираження в Конституції та законах. Наприклад, розділ I Конституції України "Загальні засади" присвячений загально-правовим принципам права. Міжгалузеві, галузеві та принципи правових інститутів меншою мірою є явними, оскільки їхнє закріплення відбувається поглиблено в результаті розвитку тих чи інших галузей права та на розвиток і деталізацію загально-правових принципів права. Неявні ж принципи права відображають тенденції розвитку галузей права, оскільки наперед визначають ті принципи, що мають бути закріплені в нормах галузей права.

Так, С. Шевчук дещо по-новому підходить до класифікації принципів права, з якої бачимо, що і явні, і неявні принципи права заслуговують свого самостійного місця. На його думку, "принципи права можуть бути: 1) створені або відкриті судами у процесі здійснення судочинства, тобто є результатом судової правотворчості; 2) шляхом судової правотворчості розкривається їх додатковий обсяг та зміст, якщо вони попередньо закріплені у текстах Конституції та законах (наприклад, конституційне право на свободу слова, зміст якого розкривається конституційним судом у процесі здійснення судочинства); 3) являють собою стандарти прийняття судових рішень та визначають параметри судової правотворчості" [19, с. 71].

Це означає, що принципи права можуть існувати і поза законом, в результаті "судової правотворчості" впливати на розвиток та формування права, застосовуватися судом, тобто принципи права можуть бути неявними. Неявні принципи права є неписаними, проте дієвими з практичної точки зору, відображаючи не стільки "букву закону", а "дух права".

О. Орловський, у свою чергу, виділяє дві групи принципів права, які частково співвідносяться з явними та неявними принципами права, а, зокрема, норми-принципи (безпосереднє їх закріплення має місце у тих випадках, коли формулювання норми закріплює певний правовий принцип) та принципи, що прямо не закріплені в правових нормах, але можуть бути виведені з них (ці принципи вміщуються в законодавстві, немовби у прихованому виді) [12, с. 84].

На нашу думку, явні принципи права та норми-принципи співвідносяться між собою, як зміст і форма. А тому ці два поняття не слід ототожнювати. Використання поняття "явний принцип права" виражає принципи права як фундаментальну правову категорію. Неявні принципи права дійсно з "вміщуються в законодавстві, немовби у прихованому виді". Проте їх зміст та значення тільки цим не обмежуються, оскільки під ними можна розуміти і ті принципи права, що взагалі не закріплені в законодавстві, але отримали суспільне визнання; принципи права, які застосовуються в юридичній практиці; керівні ідеї правосвідомості, реалізовані в праві.

О. Коваль вважає, що в праві можуть бути реалізовані лише ідеї, які не містять заперечення існуючого державного правління та політичного режиму. Це ще одна з причин того, що принципи права не можна виводити лише із законодавства – тоталітарні держави не поділяють певних ідей сучасного людства [7, с. 27].

На думку Л. В. Петрової, право має надюрідичну сутність, це означає, що принципи права існують і поза межами системи джерел права, як начала, що виражають

найважливіші закономірності та є основою правової системи, становлять її головний зміст, мають вищу імперативність і загальну значимість, і пронизують її внутрішню структуру й визначальним чином впливають на механізм зв'язку і взаємодії з іншими соціальними системами. Природне право є джерелом до- і надпозитивних правових принципів (право на свободу, власність, безпеку, право на опір гнобленню тощо), які можуть бути втілені в багатьох сотнях норм позитивного права, і правомірність таких норм ґрунтується саме на їх узгодженні з природним правом та його принципами. Якщо ґрунтуватися на висновку, що право виражає надпозитивну справедливість, її основні (свобода) і опосередковані (права людини) принципи, а конституційно свобода та права людини визнані нормами прямої дії і мають найвищу юридичну силу, то у разі суперечності між (загальним) принципом і (спеціальним) законом їхня вага вимірюватиметься на основі пріоритету принципу верховенства права перед законом [13, с. 73].

Стосовно явних та неявних принципів права, слід зауважити такі особливості: зникають старі принципи, з'являються нові, зміст яких повсякчас уточнюється, доповнюється, трансформується таким чином, щоб відповідати реаліям сучасного суспільства та ідеалу правової держави.

Постійний розвиток принципів права робить вкрай важливим закріплення їх повного переліку в нормах права, адже однією з ознак норм права є їх мінливість, коли йдеться про внесення змін і доповнень. Принципи права можуть бути закріплені у будь-яких джерелах права, необов'язково у тексті Основного закону або у тексті нормативних актів [11, с. 22].

С. Рабінович підтверджує існування принципів права у правовідносинах як однієї із форм існування права. Діалектичне осмислення процесу становлення й формування основоположних принципів потребує розгляду не лише ідеальних форм їх існування (ідеї, вимоги), але й – в аспекті взаємозв'язку суцього і належного у праві – також і характеру їхніх зв'язків із предметом правового регулювання та з динамікою правовідносин. На відміну від ідей, правові відносини як соціально-емпірична форма існування принципів права, поки що не привернули достатньої уваги дослідників. Цей підхід дає змогу розглядати принципи не лише як засади регулювання, але й функціонування правовідносин (принципи дії), як об'єктивні соціально-правові закономірності, засобами відображення та моделювання яких, своєю чергою, виступають відповідні правові ідеї [15, с. 315].

С. Л. Лисенков у своїх дослідженнях також приходять до висновку про наявність явних та неявних принципів права. Він зауважує, що принципи права можуть бути: а) легалізовані, тобто закріплені в законі; б) виведені зі змісту і сенсу законодавства; в) сформульовані юридичною практикою, наприклад: "вислухаємо й іншу сторону", "ніхто не може передати іншому більше прав, ніж він сам має" та ін. Усі принципи права, незалежно від обсягу їхньої нормативності, здійснюють спеціально-юридичний, тобто регулятивний вплив на поведінку людей. При цьому принципи права можуть діяти двома шляхами: 1) опосередковано, через конкретні приписи, на зміст яких вони впливають; 2) безпосередньо, тобто виступати орієнтирами поведінки конкретних учасників правовідносин [10, с. 135].

Різні підходи щодо класифікації принципів права склалися і в російській правовій науці. Так, зокрема, Є. В. Скурко розглядає принципи права як "узагальнення із актів реалізації прав, що впливають із норм "писаного права", які вироблені з практичною метою професійними юристами даної правової системи, і які складають таким чином, звичай правозастосування, або за аналогією дослідників римського права, "право юристів" відповідної правової системи" [17, с. 5-6].

Таким чином, Є. В. Скурко є прихильником нормативного розуміння принципів права, а значить, підтримує існування принципів права, які випливають із норм, тобто явних принципів права. Натомість, заперечує існування неявних принципів права, що, на нашу думку, не дозволяє глибше з'ясувати сутність та зміст права та таких його принципів, які використовуються у юридичній практиці, але нелегітимізовані в законодавстві в нормах права.

Р. З. Лівшиц та В. І. Нікітіньський класифікують принципи за критерієм закріплення на безпосередні (норми-принципи) та опосередковані (принципи прямо не зафіксовані, але які можуть бути виведені з норм) [9, с. 32].

Ті принципи права, які не закріплені в правових нормах в законодавстві виражаються в "неявному" вигляді. В. С. Білих і Д.В. Вінницький пропонують класифікувати принципи права на явно (прямо) виражені і зрозумілі в силу закону. При цьому останні "випливають із положень Основного закону шляхом тлумачення їх Конституційним судом" [3, с. 152].

Згідно поглядів Ф. А. Хайека загальне визнання отримала думка, що саме проявом ідеї природного права є визнання можливості безпосереднього застосування принципів права, які не обов'язково мають бути записані у статтях нормативних актів [18, с. 123].

Законодавча фіксація керівного положення (принципу) ще не означає його кінцевий і безумовний перехід із сфери правосвідомості в практичну площину. Необхідно забезпечити реалізацію принципів права в процесі нормотворчої і правозастосовної діяльності, а також у поведінці суб'єктів права.

Р. Давид та К. Жоффе-Спінозі виділяють загальні принципи права (як джерела права), що можуть бути знайдені як у законі, так і поза законом [5, с. 108].

Професор Д. Галліган вважає, що правопорядок у кожному суспільстві скеровується не буквою писаних законів, а певною кількістю ідей, які тільки втілюються у законі та правових нормах [2, с. 72].

А. Барак нараховує три види фундаментальних принципів: етичні цінності (справедливість, мораль, права людини), соціальні цілі, які скеровують одночасно й діяльність держави і вимоги громадської безпеки, чіткість та стабільність відносин між особами та права людини, належні правила поведінки (обґрунтованість, чесність та добросовісність) [1, с. 85-86].

Конституційний суд України та суди загальної юрисдикції застосовують не тільки явні принципи права (закріплені прямо самими законами), але й неявні принципи права, які не закріплені прямо текстуально у законах, є "неписаними принципами" та виражають загальні цінності правової системи. Саме на цьому акцентує увагу Ж. -Л. Бержел, який вважає, що загальні принципи права є положеннями (правилами) об'єктивного права, які можуть втілюватися, а можуть і не втілюватися у текстах, але обов'язково застосовуються у судовій практиці та мають достатньо загальний характер [4, с. 168-172].

А тому загальні принципи права містяться у текстах конституцій, або є неявними (прихованими, неписаними) та створюються органами конституційної юрисдикції у процесі здійснення судочинства.

Найбільш вдало характеристику системи принципів права, на нашу думку, визначив А. М. Колодій, який виділяє такі принципи: 1) правосвідомості; 2) правотворення; 3) правотворчості, а серед них - законотворчості і нормотворчості; 4) системи права: а) загально-правові (основні); б) міжгалузеві; в) галузеві; г) інститутів права; 5) структури права: а) загальносоціального і юридичного; б) публічного й приватного; в) регулятивного і охоронного; г) матеріального й процесуального; д) об'єктивного й суб'єктивного; е) правореалізації, а серед них - правозастосування; 7) правоохорони, а серед них - правосуддя та юридичної відповідальності [8, с. 39].

Явні та неявні принципи права співвідносяться тісно із принципами структури права. А зокрема, більшість неявних принципів права з початку свого існування є загально-соціальними. Пізніше, в результаті правотворчості, вони трансформуються у принципи юридичного права, які більшою мірою є явними принципами права. Що стосується принципів публічного права, то вони, в першу чергу, є явними принципами права, оскільки визначають засади владних відносин особи і держави, і тому це зумовлює їх "видимість", прозорість. Натомість принципи приватного права внаслідок диспозитивних аспектів опосередковано визначають відносини між особами, які неможливо повністю відобразити у явних принципах права, залишають певні межі для існування неявних принципів права. Принципи процесуального права більшою мірою є явними принципами права, оскільки процедура та порядок вчинення процесуальних дій врегульовані достатньо за допомогою норм, що закріплюють ці принципи права. Так, зокрема ст. 129 Конституції України визначено загальні засади правосуддя, Розділ II Закону України "Про судоустрій України" від 7 лютого 2002 р. закріпив засади здійснення правосуддя в Україні. У Загальних положеннях процесуальних кодексів України прямо або опосередковано закріплено також явні принципи права. Принципи регулятивного права можуть бути як явними, так і неявними. Принципи охоронного права повинні бути більшою мірою явними, визначаючи чіткі критерії, начала захисту прав та охоронюваних законом інтересів громадян і організацій. Принципи матеріального права з однієї сторони є і явними принципами права, закріплюючи статичну розвинутих тій чи іншій галузі права; з іншої сторони є і неявними принципами права, закріплюючи динаміку розвитку, перспективи розвитку тих основоположних засад, які в майбутньому стануть явними принципами права. Багато принципів правореалізації, які є явними принципами права, не застосовуються. Зокрема, принцип верховенства права не набув ще того значення, яке б повинен мати в умовах існування демократичної правової держави. Проте, неявні принципи права, які визнаються суспільством, використовуються в юридичній практиці, відповідають певним європейським соціальним цінностям реалізуються правом. Так, зокрема, дотримання певних моральних засад суспільства, які згадуються в Сімейному кодексі України, є звичайною нормальною практикою правозастосування в сімейних відносинах. Принципи правосуддя і принципи юридичної відповідальності також в основному є явними, оскільки перші визначають загальні засади здійснення судочинства, а другі підстави притягнення до юридичної відповідальності.

Отже, всі вищевведені класифікації ще раз підтверджують правильність виділення принципів права за формою зовнішнього вираженні на явні та неявні та займають самостійне місце в системі принципів права.

1. Barak A. Foreword: A Judge on Judging: The Role of Supreme Court in a Democracy // *Harvard Law Review*. – 2002. – № 116.
2. Galligan D. *Discretionary Powers: A legal Study of official discretion*. – Oxford: Clarendon Press.
3. Бельх В. С., Винницький Д. В. *Налоговое право России*. – М.: Норма, 2004. – 320 с.
4. Бержоль Ж. –Л. *Общая теория права*. – М.: Издательский дом NOTA BENE, 2000. – 576 с.
5. Давид Р., Жоффре-Спіннози К. *Основные правовые системы современности: Пер. с фр. В. А. Туманова*. – М.: Междунар. отношения, 1999. – 316 с.
6. *Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юрид. спеціальностей вищих навчальних закладів* / За ред. М. В. Ціпка, В. Д. Ткаченко, О. В. Петришина. – Харків: Право, 2002. – 432с.
7. Коваль О. *Поняття та основний зміст принципів права України* // *Адвокат*. – 2005. – № 7. – С. 25-29.

8. Колодій А. М. Принципи права України: Монографія. – Київ: Юрінком Інтер, 1998. – 208с.
9. Лившиц Р. З., Никитинский В. И. Принципы советского трудового права // Советское государство и право. – 1974. – № 8. – С. 31-39.
10. Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права. Навчальний посібник. – К.: "Юрисконсульт", 2006. – 355 с.
11. Мішина Н. Принципи українського конституціоналізму (на матеріалах конституційного реформування місцевого самоврядування)// Юридична Україна. – 2009. – № 3. – С. 21-25.
12. Орловський О. Поняття принципу права // Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наукових праць. – Вип. 11. Правознавство. – Чернівці. – 1997. – С. 83-91.
13. Петрова Л. В. Джерела права (Критичний методологічний досвід)// Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 1 (8). – С. 65-76.
14. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навчальний посібник. – Вид. 10-ге, доповнене. – Львів: Край, 2008. – 224с.
15. Рабінович С. Основоположні принципи права як об'єкт загальнотеоретичного дослідження. Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2009. – Вип. 48. – С. 312-317.
16. Скахун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. – 520 с.
17. Скурко Е. В. Принципи права. – М.: Ось-89, 2008. – 192 с.
18. Хайек Ф. А. Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: В 3 т. / Пер. З англ. – К.: Сфера. Т.1.: Правила та порядок. – 1999. – 196 с.
19. Шевчук С. Судова правотворчість у контексті застосування принципів права // Вісник Академії правових наук. – 2007. – № 4(51). – С. 54-70.

Жукевич І. В. Співвідношення явних та неявних принципів права із системою принципів права

Визначено співвідношення явних та неявних принципів права із принципами системи та структури права. Проаналізовано різні підходи до визначення принципів права за формою зовнішнього вираження на явні та неявні.

Ключові слова: принципи права, явні принципи права, неявні принципи права, система принципів права, загальні принципи права, принципи структури права, принципи системи права.

Жукевич И. В. Соотношение явных и неявных принципов права с системой принципов права

Определено соотношение явных и неявных принципов права с принципами системы и структуры права. Проанализированы разные подходы к определению принципов права по форме внешнего выражения на явные и неявные.

Ключевые слова: принципы права, явные принципы права, неявные принципы права, система принципов права, общие принципы права, принципы структуры права, принципы системы права.

Zhukevych I.V. Coorelation of Obvious and Unobvious Principles of Law with the System of Law Principles

The author defines coorelation of obvious and unobvious principles of law with the system of law principles. He analyzes different approaches to the definition of law principles as obvious and unobvious according to external form of expression.

Keywords: law principles, obvious law principles, unobvious law principles, system of law principles, general law principles, structural law principles, principles of law system.